

ЖИТЛО ВОЛИНЯН КІНЦЯ XIV – СЕРЕДИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Марина Тарасюк

DWELLING OF VOLHYNIANS AT THE END OF XIV – THE MIDDLE OF THE XVI CENTURY

Maryna Tarasiuk

The article discusses the kind of a typical house of the medieval Volhynian of the late XIV – middle XVI centuries. It is based on narrative and archaeological sources. The author explores the stages of building a house, material options and the help of craftsmen, external and internal appearance of the house, a variety of household utensils. It was found out that the family yard consisted mostly of living quarters, stables, farm pits and gardens. Wealthy townspeople placed baths in the yard, obtaining permission from the administration. The construction of the house was the business of the owner, who, in addition to the involvement of artisans, was himself a worker. An essential attribute of the dwelling was the furnace, which was decorated with tiles of geometric or floral ornament. Until the beginning of the sixteenth century, the living quarters were wooden, while the administrative and church buildings were made of stone. This was one of the causes of city fires that local authorities tried to fight, limiting candle light and hiring a city security guard. It is noted that in order to fill the houses, the market was filled with wide range of products from local manufactures, from shovels to variety of colored glasses, bowls and other kitchen essentials. It was proved that the home decoration was influenced by owner's activities, his well-being and aesthetic preferences typical for the residents of the region. It was also determined that the dwellings of Volhynian were rich enough. In addition to that, the development of the city was monitored by the local authorities, which often abused its power.

Keywords: house, Volhynians, the end of the XIV – the middle of the XVI centuries, Grand Duchy of Lithuania, daily history.

Популярним напрямом історичних студій залишається вивчення повсякдення у всій багатоманітності його проявів. Частиною якнайповнішого його дослідження можна вважати реконструкцію умов життя наших предків, зокрема, того простору, що був сформований житлом українця минулого. З цією метою об'єктом вивчення та аналізу виступатиме те, що має відношення до «непомітної», або «маленької» людини, мешканця Волині. А саме: з допомогою характеристики житла волинянина та його вмісту на підставі доступних матеріалів реконструюватиметься повсякдення міщан та Волині як регіону, що відігравав важливу роль в історичних процесах кінця XIV – середини XVI ст.

На сьогодні наявна низка досліджень, що частково стосуються згаданої проблематики, розглядаючи її в контексті загальноісторичних процесів доби, зокрема, праці М. Грушевського (Грушевський 1995, 679 с.), П. Саса (Сас 1989, 282 с.) В. Атаманенка (Атаманенко 2009, с. 51–62), Н. Старченко (Старченко 2003, с. 65–98). Проте огляд повсякденного життя волинян доби Середньовіччя шляхом реконструкції будинку власника, а також життєвого простору, що постійно оточував людину, відображений у науковій літературі частково, зокрема, в археологічних відомостях, поданих С. Терським (Терський 2006, 251 с.), Ю. Лащуком (Лащук 1971, с. 200–204), А. Іовим, А. Башкоу (Іов та Башкоу 2013, с. 5–9) і потребує подальшого уточнення та розгляду окремих його складових.

Відповідно до даних, поданих С. Терським у своїй праці за результатами археологічних розкопок 1992–1997 рр., будинки міщан на Волині у XIV–XVI ст. були здебільшого дерев'яними і критими також деревом (Терський 2006, с. 211).

Кам'яними або цегляними були адміністративні споруди та церкви. Маємо згадку у Волинському короткому літописі про «великую церковь Пречистое мурованую» у Володимирі, яку у 1491 році зруйнували ляхи (Волинський короткий літопис 2003). Зауважимо, що мурованим назвав літописець лише храм, а, отже, це не було поширеним явищем. У 1494 році цей храм було знову відбудовано та додано навколо мури. У Ольшевському літописі мурованим літописець називає лише замок у Кам'янці (Ольшевський літопис 2003).

У люстрації 1522 р. в місті Луцьку перераховано «муровані» будинки з розписами, або нічим не покриті: її власники – заможні родини, що проживали близько до замку (АЮЗР 1886, с. 157). Оповідач також зазначає, що житла у місті не були нічим (наприклад, глиною) «обмазані», що, на нашу думку, є регіональною особливістю і виділяється автором як нетипове явище. Хоча все ж, вважаємо, що більшість хат були дерев'яними. Для їх будівництва могли використовувати, наприклад, сосну, як те описано у люстрації Житомирського замку 1552 року (АЮЗР 1886, с. 141).

Спорудженням будинку та облаштуванням двору міщанин керував самостійно. Про це ми дізнаємося зі справ про хабарі, у яких містилися згадки про те, що господар сам брався до праці. Так, зокрема, у місті Володимирі у 1566 році звинувачувався вїт Максим Лудович, що судив не по справедливості, а «за подарунки» у справі, де один із міщан самовільно почав копати вал біля дому і дав за це пів золотого (Старченко 2003, с. 65). Інший міщанин, як вказується у скарзі, збудував у тому ж місті, баню з сінями і за дозвіл на спорудження дав хабар у шість золотих (Старченко 2003, с. 66).

Безумовно, міщани могли залучати до будівництва професійних майстрів, проте їхня кількість була незначною. Лише станом на кінець XVI ст., як зазначає М. Грушевський, у Луцьку існували зорганізовані цехи ковалів, слюсарів тощо (Грушевський 1995, с. 135). При цьому до луцького цеху ковалів входили золотарі, столяри, лимарі та слюсарі, котельники, сідляр, каретники, лучники, малярі (Сас 1989, с. 62), що свідчить про їхню невелику кількість та неможливість створити окремі цехи. І це в умовах, коли, наприклад, станом на ревізію 1552 р. в Кременеці було щонайменше 479 будинків, в Острозі – близько 200–300 будинків, і не менше у Луцьку – близько півтисячі, та ще й понад 20 церков та костелів і 4 монастирі у самому місті та його передмістях (Атаманенко 2009, с. 35). Отже, можна припустити, що спорудженням дому займався господар зі своєю родиною, а до таких майстрів, як столяри, ковалі, котельники та ін. зверталися на певних етапах будівництва.

Найчастіше житловий будинок городянина, майстерня та господарські приміщення знаходилися в одному дворі. У центральній частині Луцька у дворах були знайдені рештки хлівів із великою кількістю гною, де власники тримали худобу. Дехто навіть мав вулики-дуплянки, віднайдені біля споруд першої половини XV ст. під час розкопок (Терський 2006, с. 139). За археологічними даними відомо, що окрім майстерні та дому, до XVI ст. у дворі також розташовувалися погребі, в яких господарі зберігали їжу, засолену рибу в бочках тощо.

Новоприбулі та незаможні міщани селилися у передмістях (Сас 1989, с. 38), а також тут знаходилися шляхетські садиби, здебільшого, щоправда, не помешкання, а господарства-городи (АЮЗР 1890, с. 56). Будинки передмість, зазвичай, усі, мали городи. Площа такої забудови мало поступалася міській. Чим ближче до замку, тим заможніше жили міщани.

Ковалі, чинбарі та менш залежні від «свіжості» або кількості товару ремісники проживали у різних частинах міста. Це могло, на нашу думку, бути пов'язаним із неприємним запахом, який утворювався під час обробки шкіри, або звуками, які могли би заважати повсякденному життю міщан як, наприклад, процес кування.

Із документів 1552 р. дізнаємося, що між Стировою вежею у місті Луцьк та господарським палацом знаходився «дім дерев'яний, котрий в голій стіні стоїть» (АЮЗР 1886, с. 153). Він мав

дві світлиці на соснових підклітях – нижніх поверхах, одні – сіни, а перед сіньми ґанок. Ті ж хороми криті, але вже погнили. Біля того дому розташовувалася світлиця, напроти комора на підклітях побитих. Поряд ще були кухні дві дерев'яні: одна з них драницями крита, обидві погнилі. На іншій стороні хорому – світличка, а навпроти – критий ґанок (АЮЗР 1886, с. 154). Приклад такого будинку можна вважати типовим для Волині початку XVI ст. Хором у передмісті Красне описаний так: дві світлиці, одна напроти другої по три сажні, а в них добрі лави і двері із защипками. Там само згадана «изба чорная», де кухня плетена із лози, глиною обмазана, поряд лазня (АЮЗР 1886, с. 172).

Іншу відомість маємо з тієї ж люстрації 1552 р. про забудову приміських осель Луцька на Гнідаві, яка виглядала таким чином: дві світлиці по 3 сажні і одна комора до світлиці прироблена й те погнило, два зруби по половині зрублено. Погреби два і клітей дві, обідрана кухня, іздебка на дворі, де гуси і кури сидять. Там же засипаний ставок, два засіяних городи – один маком, другий насінням (АЮЗР 1886, с. 171). Цей двір мав велике господарство, яке вмещало багато худоби: вісім волів, чотири кози, четверо свиней, вісім гусей, кур із курчатами четверо, півнів дванадцять і ін. Проте цей приклад є, швидше, винятком, аніж типовим описом волинського двору, оскільки належав він луцькому ключеві.

У джерелах згадано і про вікна. За описом тої ж люстрації 1522 р., біля валу в місті Луцьку будувався дім. Хоч він був і незавершений, але для нього вже було підготовлено достатньо «тесаного камню для дверей та окон» (АЮЗР 1886, с. 154). Не вказано, на жаль, чи були вони скляними, проте враховуючи географічне розташування Волині, де є достатня кількість лісів, з яких видобували вугілля, смолу і поташ, поклади піску та вапна, необхідні для виготовлення скла, воно таки могло бути доступним заможному волинянину. Можна також припустити про існування віконниць замість скла.

Невід'ємною складовою дому були печі, що в окремих випадках прикрашалися кахлями, що містили, подекуди, високохудожні рельєфи. Зразки із Луцька мають в центрі велику півкулю, на інших кахлях рельєфні узорі, або рослинні орнаменти (Терський 2006, с. 211). Частину кахлів вкривала зелена свинцева полива. Ці факти свідчать про різноманітність оздоблень кахлів, де значну роль грало бажання населення прикрашати будинок; в зображеннях присутній певний символізм. Оздобленні кахлі для печі, на нашу думку, міг дозволити собі лише заможний міщанин, адже такі орнаменти потребували майстерного виконання і коштів.

У кожному домі, що належав чи вільному міщанину, чи князівському слuzі був реманент. Здебільшого він представлений сокирами, серпами, косами, шинами (АЮЗР 1886, с. 182), що купувалися на ярмарках. Так, наприклад, два окуття лопат було знайдено під час археологічної експедиції у будинку на р. Гнідаві в Луцьку (Терський 2006, с. 130). Це з одного боку, свідчить про господарську роботу власника у дворі, на яку приходилось виділяти час. З іншого боку – про існування притаманного середньовічній людині бажання облаштувати свою земельну ділянку у межах матеріальних можливостей.

Місцеві ремісники пропонували різноманітні варіанти меблів: бондарі виготовляли діжки і різноманітні бочки, обшиті лозою для зберігання їжі у погребах; теслі виготовляли скрині для одягу й інші прості меблі (де вартість залежала, ймовірно, від матеріалу – дуб, клен тощо). Ми також згадували вище лави, що знаходились у світлицях в с. Красному (АЮЗР 1886, с. 172). Проте інформації про внутрішнє облаштування дому поки обмаль; аналіз його вмісту може мати перспективи подальших досліджень у випадку появи додаткових відомостей.

Облаштування дому залежало від добробуту міщанина чи селянина. Із розкопок, здійснених С. Терським, маємо відомості про велику кількість різноманітних виробів з кераміки та дерев'яного начиння, включаючи, наприклад, сільничку (Терський 2006, с. 135). І. Вишенський згадував у «Книзі» різновиди кухонного начиння в будинку, в якому він проживав у Луцьку. Це, різні варіанти макітр, дзбанів, склянок, мисок та горщиків, притаманних тому часу: «Или не вѣдаеш, иж в тых многих мисах, полмисках, приставках, чорных и шарых, чирвоных и бѣлых юхах, и многих скляницах, и келишкох, и винах мушкателах, малмазиях, алякантох, ревулах,

медох и пивах rozmaityх тот смысл еще мѣста не имает?» (Вишенский 1955, с. 31). За археологічними знахідками в Пересопниці можемо відтворити зовнішній вигляд, наприклад, мисок: у кінці XIV ст. вони мали добре окреслену шийку й відхилені назовні вінця.

Будинок освітлювався свічками, для виготовлення яких брався місцевий віск, проте існували певні обмеженні у їхньому використанні. Через те, що будинки були дерев'яними, сторож міста, наприклад, увечері проходив по будинках та просив власників погасити свічки, щоб уникнути пожежі (Виолле-ле-Дюк Э.-Эмануэль 1997, с. 113). Зокрема, на таку небезпеку вказують володимирські міщани, скаржачись у 1566 р. на відсутність охоронця (Цит. за: Старченко 2003, с. 70). Про наявність від чотирьох до шести таких сторожів у місті Луцьк свідчить люстрація 1522 р. (АЮЗР 1886, с. 164).

Оскільки будинки були дерев'яними, у містах часто траплялися пожежі. Рідше відбувалися повені. На захисті майна міщан, яке ставало об'єктом крадіжок під час пожеж чи потопу, був Литовський Статут 1566 р. в якому покаранням за такі дії було стягнення чотирикратного штрафу від вартості речі: «Кгды бы се трафило подъ часомъ отъ огню погрунья въ мѣсть або гдѣ жь кольвекъ, або хто на водѣстонуль, а въ томъ часѣ што ему згинуло, которая згуба у кого кольвекъ бы се въ рокъ або до року затаеная показала; тогды тую речъ, яко важна будетъ, маеть у четверо цѣною заплатити тому, въ кого то згинуло» (Статут ВКЛ 1566 г., 2003, с. 35).

Таким чином, приходимо до висновків, що спорудження будинку на території Волині в окреслений період було справою самого власника, який, окрім дозволу у війта на будівництво (не нехтуючи інколи хабарем), сам виступав робітником, іноді залучаючи різних майстрів. Двір волинянина складався з житлового приміщення, господарчих комор, стайні тощо; поруч із житлом знаходився город, що може підтверджувати думку про те, що міста українських земель доби мали аграрний характер. Хати кінця XIV – середини XVI ст. були здебільшого дерев'яними, а невід'ємною їхньою частиною була піч. Чим кращим було матеріальне становище міщанина, тим ближче до окольного замку він селився. Освітлювали помешкання свічками. Хатне начиння було представлене різноманітним посудом та меблями. У середньовічного населення був потяг до оздоблення власного дому, що простежується у намаганні декорувати піч кахлями, еволюції зовнішнього вигляду посуду. Це також засвідчує наявність віри у різноманітні символи, які намагались помістити у своєму помешканні. Відзначимо, що, попри незначну кількість відомостей, можна припустити, що повсякденне життя волинянина цієї доби, проаналізоване з допомогою його житла, засвідчує його хазяйновитість, порівняну заможність, намагання облаштувати власний побут якомога краще і типово для досліджуваного нами регіону.

Список джерел та літератури

- Акты о заселении Юго-западной России, 1890. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. Том II. Ч. 7.
- Акты о заселении Юго-западной России, 1886. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев. Т. I. Ч. 7.
- АТАМАНЕНКО, В., 2009, Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. Студії і матеріали з історії Волині. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, с. 51–62.
- БАШКОУ, А., ІОУ, А., 2013, Археологія старажытнага Камянца. Археологія і давня історія України. Київ: ІА НАН України (11), с. 5–9.
- ВИОЛЛЕ-ЛЕ-ДЮК, Э.-Э., 1997, Жизнь и развлечения а средние века. Москва: Евразия.
- ВИШЕНСКИЙ, И., 1995, Сочинения. Москва: Издательство АН СССР.
- Волинський короткий літопис, 2003, Ізборник. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/psrf3235/lytov22.htm>
- ГРУШЕВСЬКИЙ, М., 1995. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка. Т. 6.
- ЛАЩУК, Ю., 1971, Нові дані про кераміку XIV–XV ст. (За матеріалами знахідок на Верхньому Подніпров'ї на Волині). Середні віки на Україні. Київ: «Наукова думка». Т. 1., с. 200–204.

- Ольшевський літопис, 2003. Ізборник. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov25.htm>
- САС, П., 1989, Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев: Наукова думка.
- СТАРЧЕНКО, Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання. Соціум. Альманах соціальної історії. Київ. (3), с. 65–98.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, 2003. Мінск, с. 35–263. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>
- ТЕРСЬКИЙ, С., 2006, Лучеськ X–XV ст. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».

References

- Akty o zaselenii lugo-zapodnoi Rosii, 1890 [Settlement acts of southwestern Russia]. Arkhiv IUgo-zapadnoi Rossii izdavaemyi vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov. Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. Tom II. Ch. 7. [In Russian].
- Akty o zaselenii lugo-zapodnoi Rosii, 1866 [Settlement acts of southwestern Russia]. Arkhiv IUgo-zapadnoi Rossii izdavaemyi vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov. Kiev. Tom I. Ch. 7. [In Russian].
- ATAMANENKO, V., 2009, Naseleennia mista Kremetsia druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st. za dzherelamy opysovo-statystychnoho kharakteru [The population of the city of Kremenets in the second half of the 16th – the first half of the 17th century by descriptive and statistical sources]. Studii i materialy z istorii Volyni. Kremenets: Kremenetsko-Pochaivskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk, s. 51–62. [In Ukrainian].
- BASHKOU, A., IOU, A., 2013, Arkheolohiia starazhitnaha Kamiantsa [Archeology of the ancient Kamenetz]. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Kyiv: IA NAN Ukrainy (11), s. 5–9. [In Belarusian].
- VIOLLE-LE-DIUK, E.-E., 1997, Zhizn i razvlecheniia a srednie veka [Life and entertainment in the middle ages]. Moskva: Evraziia. [In Russian].
- VISHENSKII, I., 1995, Sochineniia [Stories]. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR. [In Russian].
- Volynskiy korotkyi litopys, 2003 [Volhyn Chronicle]. Izbornyk. Available from: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm> [In Russian].
- HRUSHEVSKYI ,M., 1995, Istoriiia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Kyiv: Naukova dumka. T. 6. [In Ukrainian].
- LASHCHUK, YU., 1971, Novi dani pro keramiku XIV–XV st. (Za materialamy znakhidok na Verkhnomu Podniprovi na Volhyni) [New information on ceramics of the XIV–XV centuries. (According to findings from the Upper Dnieper in Volhyn)]. Seredni viky na Ukraini. Kyiv: «Naukova dumka». T. 1., s. 200–204. [In Ukrainian].
- Olshevskiy litopys, 2003, [Olshev Chronicle]. Izbornyk. Available from: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov25.htm> [In Russian].
- SAS, P., 1989, Feodalnye goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh godakh XVI v. [Feudal cities of Ukraine in the late XV – 60s years of the XVI century]. Kiev: Naukova dumka. [In Russian].
- STARCHENKO, N. Konflikt u Volodymyri 1566 r.: variant mikroistorychnoho prochyttannya [The Conflict in Vladimir 1566: a version of microhistorical reading]. Sotsium. Almanakh sotsialnoyi istoriyi. Kyiv. (3), s. 65–98. [In Ukrainian].
- Statut Vyalikaha knyastva Litouskaha 1566 hoda, 2003 [The statutes of the grand principality of Lithuania]. Minsk, 35–263. Available from: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm> [In Belarusian].
- TERSKIY, S., 2006, Luchesk X–XV st. [Luchesk in X–XV centuries]. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik». [In Ukrainian].

Житло волинян кінця XIV – середини XVI століття

В статті на основі нарративних та археологічних джерел досліджено вигляд будинку середньовічного мешканця волинського міста кінця XIV – середини XVI століття. Розглянуто такі його складові як етапи будівництва, використані матеріали, зовнішній вигляд дому й двору волинянина, різноманіття хатнього начиння, а також проаналізовано роботу майстрів та їхні спеціальності. З'ясовано, що двір однієї родини складався здебільшого з житло-

вого приміщення, стайні, господарчих ям та городів. Заможні городяни у дворі розміщували лазні, отримуючи на це дозвіл у адміністрації. Будівництво дому було справою власника, який, окрім залучення ремісників, сам виступав робочим. Невід'ємним атрибутом житла була піч, яку оздоблювали кахлями геометричного або рослинного орнаменту. До початку XVI століття житлові приміщення були дерев'яними, у той час коли адміністративні та церковні споруди – кам'яними. Це було однією із причин міських пожеж, з якими намагалася боротися влада на місцях, обмежуючи час користування свічками та наймаючи міського охоронця. Зазначено, що на ринку для наповнення дому господаря пропонувався широкий асортимент товарів місцевих виробників, починаючи від лопат та потрібного реманенту, завершуючи різноманітними кольоровими келихами, мисками, бляшками та іншими кухонними приладами. Доведено, що на оздоблення житла впливали господарська діяльність власника, його матеріальний добробут та естетичні вподобання, типові для жителів даного регіону. Визначено, що помешкання волинян у цю добу були відносно заможними. З'ясовано, що за забудовою міста слідувала місцева влада, нерідко зловживаючи своїми повноваженнями.

Ключові слова: будинок, волиняни, кінець XIV – середина XVI ст., Велике князівство Литовське, історія повсякдення.

Tarasiuk Maryna, Master of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Тарасюк Марина, магістр історії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2107-2073>

Received: 21-03-2020

Advance Access Published: April, 2020